

Ur *Arkiv* nr 60

Göran Therborn

Modernitetens dialektik

Om den kritiska teorin och arvet från 1900-talets marxism

Marxismen har som socialhistoriskt fenomen varit Hans Majestät Modernitetens Opposition. Alltid kritisk mot och bekämpande hans härskande regimer, men aldrig ifrågasättande Modernitetens legitima majestät och vid behov uttryckligen försvarande det. Likt många andra oppositioner har marxismen haft sin beskärda del av makten, men dess törnar i ledningen har varit kortlivade vad gäller attraktion och kreativitet, med benägenhet att skapa tvivel och besvikelse när den alltmer har kommit att bygga på maktens pragmatism.

Marxismen är den stora manifestationen av modernitetens dialektik, i sociologisk såväl som i teoretisk mening. Som social kraft var marxismen en legitim avkomma till modern kapitalism och upplysningskultur. Oavsett hur man värderar det blev marxistiska partier, rörelser och intellektuella strömningar under åtminstone hundra år, från det sena 1800-talet till det sena 1900-talet, det viktigaste sättet att omfatta modernitetens motsägelsefullhet att bejaka kapitalismens, industrialiseringens, urbaniseringens och den allmänna läskunnighetens positiva och progressiva karaktär, att blicka mot framtiden och inte mot det förflutna eller ner i vardagens mylla, samtidigt med att fördöma den exploatering, den alienation av människan, den varuprägling och instrumentalisering av det sociala, den falska ideologi och den imperialism som är inbyggd i dessa modernitetsprocesser.

Liberalismen och upplysningens rationalism, sedermera även omfattande den postmarxistiska socialdemokratien och den posttraditionella konservatismen, har representerat ett reservationslöst bejakande av modernitet, vetenskap, ackumulation, tillväxt och utveckling. Den traditionella konservatismen av religiös eller sekulariserad karaktär tog strid mot modernitetens negativa sida. Den nietscheanska intellektuella traditionen har, från mästaren själv till Michel Foucault, bedrivit krypskytte mot moderniteten från den fredlöses självdefinierade utanförposition. Ett antal rörelser har också, på helt skilda sätt, sökt kombinera eller blanda inslag av modernitet och anti-modernitet, som den kristna eller (i svagare form) den islamska demokratin, fascismen och tredjevärldenpopulismen. Marxisterna har på det hela taget varit ensamma om att både hylla moderniteten — liksom dess brott med "lantlivets idioti" och dess utvädring av ångorna efter religionens "opium för folket" — och angripa den. Marxismen har försvarat moderniteten samtidigt som den strävat mot en annan, ännu mer utvecklad modernitet.

Marxismen har varit teorin för denna modernitetens dialektik likaväl som dess praktik. Den marxistiska teorin har varit koncentrerad på kapitalismens framväxt såsom progressivt stadium i den historiska utvecklingen och på dess "motsägelser" — dess klassexploatering, kristendenser eller alstring av klasskonflikter. Sedan huvudlinjerna med djärva penndrag drogs upp i *Kommunistiska manifestet* (1848) har den marxiska dialektiken ständigt uppmärksammat även den moderna frigörelsens genusmässiga och nationella frågor. "Den första klassmotsättningen", skrev Friedrich Engels (1884/1945:82) i sin *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, är den mellan man och kvinna, "det första klassförtrycket" kvinnornas förtryck under männen. En av den tidiga marxistiska arbetarrörelsens mest spridda böcker var August Bebel's *Kvinnan och socialismen* (1883).* Bebel var ledare för det viktigaste marxistiska partiet, de tyska social-

---

* Titeln på icke citerade klassiska texter som existerar i olika upplagor och översättningar nämns i texten bara i

demokraterna.¹

Som lidelsefulla politiska analytiker följde Marx och Engels noggrant sin tids nationalitetspolitik, även om det mesta av deras texter om detta var av tillfällighetskaraktär. Från och med slutet av 1860-talet inriktade de sig emellertid på den vittgående problematiken om hur en viss nations förtryck av en annan påverkar klasskonflikten i båda. Det konkreta fallet var England, det mest utvecklade kapitalistiska landet, där Marx och Engels kom fram till att en social revolution var omöjlig utan en förutgående nationell revolution på Irland. Marxister från de mångnationella österrikisk-ungerska och ryska väldena tvingades snart ägna mer systematisk teoretisk uppmärksamhet åt begreppet nation och dess relation till klass. Det viktigaste teoretiska arbete som dessa ansträngningar ledde fram till var Otto Bauers *Nationalitetsfrågan och socialdemokratin* (1907). Men den strategiska vision och politiska praktik som förband marxismen och konflikten mellan kapital och arbete med de antikoloniala och andra striderna för nationellt självbestämmande utvecklades till fullo först av Vladimir Lenin, i en serie artiklar omedelbart före första världskriget som sedan låg till grund för hans studie under kriget, *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (1917).²

Detta sätt att läsa Marx och Engels som modernitetsdialektiker tillhör det sena 1900-talet och är ett uttryck för en period under vilken den kritiska samhällsteorin hävdar sitt relativa oberoende av ekonomin och där, framför allt, modernitetens själva värde ifrågasätts ur ett post- snarare än ur ett premodernistiskt perspektiv. Det bör emellertid understrykas att det trots sin nyhet, först anlagt av Berman (1983), inte är godtyckligt pålagt i efterhand. Även om det aldrig teoretiserades eller kom in i marxismens klassiska kanon genomsyrades Marx tänkande av en modernitetsföreställning. På de första åtta sidorna i *Werke*-upplagan av Marx och Engels *Kommunistiska manifestet* får vi höra om den ”moderna industrin” (tre gånger), det ”moderna borgerliga samhället” (två gånger), den ”moderna bourgeoisien” (två gånger), ”moderna arbetare” (två gånger) samt en gång vardera om ”modern statsmakt”, ”moderna produktivkrafter” och ”moderna produktionsförhållanden” (Marx & Engels 1848/1972:462-469). Och Marx ”yttersta mål” (letzter Endzweck) i *Kapitalet* var att ”avslöja det moderna samhällets ekonomiska rörelselag”, som han formulerade det i sitt förord till första upplagan.

Att samtidigt hålla sig fast i modernitetens båda horn, det frigörande och det exploaterande, har varit en i sig besvärlig uppgift som varit lättare att utföra av intellektuella än av politikens praktiker. Den marxistiska traditionen har därför tenderat att vackla i sin praktiska tillämpning av modernitetens dialektik. I Andra internationalen (1889-1914) och i den senare socialdemokratiska traditionen har det negativa alltmer tenderat att överskuggas av en evolutionär föreställning om växande motkrafter, om fackföreningar, arbetarpartier och deras inflytande. Komintern eller Tredje internationalen (1919-1943) och den påföljande kommunistiska traditionen fokuserades däremot på det negativa och dess peripeti, det vill säga på att fördöma kapitalismens växande fördärvlighet och hålla fram hoppet om en plötslig revolutionär omkastning.

Den kritiska teorins rent intellektuella strömning betonade modernitetens motsägelsefullhet och negativitet utan att ställa ut några checkar på en bättre framtid.³ Det klassiska uttrycket för detta

---

bokstavstrogen översättning (om det inte finns någon svensk utgåva) och med den första upplagens utgivningsår.

¹ Den tidiga marxistiska arbetarrörelsen engagerade, särskilt i centrala och östra Europa, ett för den tiden unikt antal kvinnor på framträdande positioner: Angelica Balabanoff, Kata Dalström, Alexandra Kollontay, Anna Kuliscioff, Rosa Luxemburg, Henriëte Roland-Holst, Vera Zasulich, Klara Zetkin och några till. Den marxistiska arbetarrörelsen var också den första manliga rörelsen som krävde kvinnlig rösträtt.

² En utmärkt översikt av dessa frågor samt ett koncentrerat texturval finns i Haupt m.fl. 1974.

³ Lämpligt nog hette ett av de mest utmejslade teoretiska arbeten som kom ut därifrån *Negativ dialektik* (Adorno 1966/1973).

slags tänkande är Max Horkheimers och Theodor W. Adornos *Upplýsningens dialektik* (1944/1987; 1981), skrivet under andra världskriget av två tyska judar i amerikansk exil. Även om den betonar att ”friheten i samhället är oskiljaktig från upplýsningstänkandet” är bokens tema ”upplýsningens självförstörelse” (1944/1987:38). Den senares beräknande list utvecklas i den homeriska myten om Odyssevs, dess frigjorda moral uttrycks i de Sades masochistiska fantasier, dess folkupplýsning i ”kulturindustrins massbedrägeri”, och antisemiterna var när allt kom omkring ”liberaler som ville lufta sin antiliberala mening” (232). Det amerikanska valsystemets ”ticketmentalitet” var i sig, i sin reduktion av individuella skillnader, antisemitiskt.

Den marxistiska modernitetsdialektiken har oscillerat mellan skuggan från Auschwitz ugnar och solljuset från arbetarklassens expansion och organisering.

Moment i den kritiska traditionen

Det var på sextonhundratalet som kritiken uppstod som en intellektuell huvudströmning i Europa (Kosellek 1959/1992:87ff). Den fokuserades då på filologisk fingranskning och värdering av antika texter, inte minst de heliga av Bibelns typ. Under nästa århundrade breddades kritiken till politiken, religionen och förnuftet. Kritiken fick, efter decennier av efterrevolutionär reaktion, ett nytt uppsving i 1840-talets Tyskland som en filosofisk kritik av religion och politik. Friedrich Engels och Karl Marx inledde sitt livslånga samarbete genom att skriva en satir över Bruno Bauers och andras vänsterhegelianska ”kritiska kritik”, *Den heliga familjen* (1844).

Likväl överfördes den kritiska tyska traditionen, som i vid mening innefattade både Kant och vänsterhegelianerna, till marxismen. Marx och Engels förklarade sig ju som arvtagare till den tyska filosofin, och den förres viktigaste arbete hade underrubriken ”Kritik av den politiska ekonomin”. I den tyska eller tyskinspirerade litteraturen var ”kritik av den politiska ekonomin” länge en synonym för marxism.

Den ”vetenskap” som Marx ägnade sig åt inbegrep alltså ”kritik” som ett centralt element, och den ”kritik” som han erbjöd tänktes vara ”vetenskaplig”. Marx och Engels såg ingen spänning mellan vetenskap och kritik. I den västliga, huvudsakligen engelskspråkiga akademiska Marx-receptionen efter 1968 har det emellertid gjorts en åtskillnad mellan ”kritisk” och ”vetenskaplig” marxism (Gouldner 1980). Oavsett härstamningens legitimitet och prestationernas värde fanns det inom den akademiska marxismen vid denna tid en klar skillnad i kognitiv stil och strategi som förmedlas av Gouldners idealtyper. Det senare ger dock ”kritik” en snävare betydelse än vad begreppet haft innan. Gouldners two Marxisms utgör snarare ett moment i den kritiska traditionen än traditionen som sådan.⁴

1900-talet har knappast varit vad upplýsningsskicket var, enligt Immanuel Kant och många andra, ”kritikens sanna (eigentliche) period”. Kritikens plats i dagens samhällsteori fångas bättre genom den kritiska teorins ursprungliga belägenhet, som det teoretiska kitt som höll samman en liten grupp briljanta tysk-judiska landsflyktingar i 1930-talets New York.

Som begrepp lanserades kritisk teori (KT) år 1937 av Max Horkheimer, föreståndare för det landsflyktiga Frankfurtinstitutet för social forskning, som satt i New York och skrev för institutets i Paris utgivna, tyskspråkiga tidskrift. Han assisterades av sin medarbetare Herbert Marcuse (1937/1965; 1968). Termens innebörd var en filosofiskt självmedveten, reflexiv form av den ”dialektiska kritiken av den politiska ekonomin” (Horkheimer 1937a/ 1988:180n.; 1972). Som nyckelbegrepp för Horkheimerkretsen, som senare blev känd som Frankfurtskolan, ersatte KT ”materialism”. Horkheimers närmaste intellektuella bundsförvant, Theodor W. Adorno

⁴ En aktuell, mer trogen utveckling av Marx kritik finns i Meister 1990.

(1966/1973:197), skrev långt senare att förändringen av uttryck inte avsåg att ”göra materialismen acceptabel utan att göra människor teoretiskt medvetna om vad det är som utmärker materialismen”. Detta stämmer säkert, eftersom Horkheimers inställning till den reellt existerande borgerliga världen var avsevärt mer oförsonlig 1937 än 1932, då hans föreståndar- och redaktörsskap inleddes.

Å andra sidan var Horkheimer en person som hela tiden opererade skickligt och försiktigt. KT var ursprungligen snarare en kodbeteckning för än en kritik av den ”dialektiska materialismen”. I den egenskapen hade KT även en alldeles speciell, om än inte oproblematiserad, förbindelse med proletariatet (Horkheimer 1937a/1988:187ff) och hävdade Ekonomins primat (Horkheimer 1937b/1988:222). Och fyrtio år senare skulle Herbert Marcuse, på trettioalet en av institutets påläggskalvar, hävda, att ”den marxistiska teorin när allt kom omkring var [institutets] integrerande kraft” (Habermas 1981a/ 1987:197).

Kritisk teori, i motsats till ”traditionell teori” enligt Descartes ursprungliga skiss i Avhandling om metoden (1637) och förkroppsligad i ”fackvetenskaperna”, avgränsade sig för det första från den intellektuella arbetsdelningen och därmed från alla befintliga teoribegrepp inom både samhälls- och naturvetenskaperna, empiriska eller ej. Den är ett ”mänskligt förhållningssätt som har själva samhället som sitt objekt” (Horkheimer 1937a/1988:180; 1972). Den kritiska teoretikerns kall ”är den kamp som hans tänkande ingår i” (190). KT är en ”enhetlig utvecklad existentiell bedömningsform”. Även om de avvisar en roll i den givna arbetsdelningen står inte de kritiska teoretikerna utanför eller ovanför klasserna. Mellan dem och den ”styrda klassen” existerar en ”dynamisk enhet”, även om denna enhet ”enbart existerar som konflikt”. Genom interaktion mellan teoretikern och klassen kan den sociala förändringen påskyndas. KT:s uppgift är att bidra till ”den omvandling av den sociala helheten”, som sker först genom ännu starkare sociala konflikter. Teorin erbjuder därför ingen kortsiktig lindring, inte ens några gradvisa materiella resultat (192 f).

Ändå är KT en teori som utmärks av formell begreppsbyggnad, deduktiv logik och experimentell referens. Enskilda delar av den kan verka även i ”traditionella” tankeformer, det vill säga i vanliga vetenskapliga analyser (199 f). Den är aldrig fientlig till eller ointresserad av empirisk forskning.⁵

Kärnan i KT som teori är det marxiska utbytesbegreppet, en nyckel till det ”reella kapitalistiska samhälle som från Europa sträcker sig ut över världen” (201). KT reduceras ”i många fall” till ekonomism, men det betyder inte att det ekonomiska betraktas som alltför viktigt utan att det uppfattas alltför snävt. Den socialiseringsprocess som eventuellt sker behöver studeras och analyseras inte enbart i snävt ekonomiska termer och med hänsyn till statens funktionssätt utan också till utvecklandet av ”väsentliga moment av verklig demokrati och samverkan” (Horkheimer 1937b/1988:222-3). ”Det skulle vara fel ... att upplösa de ekonomiska begreppen i filosofiska. Tvärtom bör ... de relevanta filosofiska objekten utvecklas ur det ekonomiska sammanhanget” (Marcuse 1937/1965:102).

Det kan vara på sin plats att kort jämföra den kritiska teorin i dess ursprungliga, klassiska form med en annan programmässig formulering av den sociala kunskapens plats och bruk i ett radikalt perspektiv, tillkommen nästan samtidigt med Horkheimers text och i samma stad, av en professor vid det Columbiauniversitet som också var värd för det landsfördrivna Frankfurtinstitutet. Robert Lynds *Kunskap för vad?* utkom 1939 som tryckt version av en föreläsningsserie vid Princeton på

⁵ De kritiska teoretikernas högst omfattande intresse för empirisk forskning framgår av innehållet i institutets tidskrift *Zeitschrift für Sozialforschung*.

våren 1938.⁶ Den tyske filosofens och den amerikanske sociologens intressen och sociopolitiska långtidsperspektiv är i många avseenden likartade. Även Lynd är kritisk mot den akademiska arbetsdelningen. Han kritiserar den empiriska samhällsvetenskapens tendens att ta de samtida institutionerna för givna. Lynd vill i stället inrikta den mot ”vad dessa institutioners aktuella mänskliga bärare trevar efter att bli” (Lynd 1939:180, kursivering utelämnad), det vill säga mot institutionell förändring. Riktningen för den förändring som Lynd själv tar ställning för är också likartad, en ”markant” utvidgning av demokratin, inte bara inom politiken utan också i industrin och andra livssfärer, och ett ersättande av ”privatkapitalismen” (s. 220).

Men språket och tankesättet är högst annorlunda. Lynd bygger inte på någon teoretisk tradition utan argumenterar utifrån dagens empiriska frågor. Hans pragmatiska syn på samhällsvetenskapen — ”samhällsvetenskapen kommer att stå eller falla med sin användbarhet för människorna i deras kamp för livet” (177) — betraktas av Horkheimer med skeptiskt rynkad panna.⁷ Lynds historiskt-kritiska perspektiv handlar inte om exploatering och klass — även om han faktiskt hävdar att klass och klasskonflikt förtjänar långt större uppmärksamhet hos de amerikanska samhällsvetarna — utan är ett slags antropologi över de ”mänskliga begären”, som måttstock vid värdering av befintliga institutioner (192 ff). Lynds socialism är inget engagemang för kampen utan framställer sig som ”hypotes” om att kapitalismen ”inte arbetar och troligen inte kan fås att arbeta för att åstadkomma den mängd allmän välfärd som vår nuvarande nivå av teknisk förmåga och begåvning berättigar oss till” (220).

Det annorlunda kritiska idiom som var typiskt för den amerikanska radikalismen fördes efter Lynd vidare, mest karakteristiskt och inflytelserikt i C. Wright Milis *Den sociologiska visionen* (1959). De tre grundläggande frågorna i denna föreställning, som Milis gav sig på med den uppenbara självtilliten och direktheten hos en hantverkare från Nya världen, var desamma som låg bakom de flesta av Frankfurtskolans mer snirklade liksom mer utvecklade och subtila sociala reflexioner: 'Vilken struktur har detta specifika samhälle som helhet?', 'Var står detta samhälle i människans historia? Genom vilken mekanik förändras det?' och 'Vilket slags människor dominerar i detta samhälle och denna epok?' (Mills 1959/1967:6). Adorno, Horkheimer, Marcuse och de andra skulle naturligtvis föraktfullt ha vänt sig bort från en föreställning om den historiska förändringens ”mekanik”. Men i Milis snabba prosa knöts å andra sidan ingen särskild historietolkning till ordet. De kritiska teoretikerna fullföljde dock, bör det tilläggas, även andra intressen än de socialteoretiska, bland annat kunskapsteoretiska och teoriehistoriska.

År 1961 konfronterade det tyska sociologförbundet KT med ett annat, mer genomtänkt och i grunden antagonistiskt kritikbegrepp. Det inbjöd Karl Popper att hålla ett inledningsanförande om samhällsvetenskapernas logik med Adorno som medreferent. Det formella mötet var hövligt men efteråt utbröt en hetsig kontrovers som i Tyskland, till Sir Karls ilska (Popper 1984a) blev känd som *der Positivismusstreit* (Adorno m.fl. 1969/1976).

Popper, som avvisar etiketten ”positivist”, framställde sin ståndpunkt som ”kritisk” (criticist), och dess kärna var en syn på den vetenskapliga metoden som bestående av ”tentativa försök till lösning” av de angripna problemen, lösningar som kontrollerades genom den ”skarpaste kritik” (Popper 1962/ 1969:106). Popper angrep (107) uttryckligen ett induktivistiskt och naturalistiskt vetenskapsbegrepp och erkände för samhällsvetenskapens del värdet av en tolkande metod utifrån ”situationens logik” (120).

⁶ Lynd författade (tillsammans med sin hustru) två berömda ”community studies”, *Middletown* (1929) och *Middletown i förvandling* (1937).

⁷ Horkheimer gjorde (1947/1991:184) en kort kritisk anmärkning angående Lynds pragmatiska åsikter om vetenskap och religion, samtidigt som han erkänner dennes ”sant progressiva” sinnelag.

Den dialektiske medreferenten fann till sin uttalade förvåning (Adorno 1962/1969:125, 128) mycket att hålla med om i Poppers kritiska ståndpunkt, och hans argumentation gick mer ut på att reflektera vidare över Poppers teser än att presentera en uppsättning antiteser. Detta försvagade dock inte hans karakteristiska kritiska skärpa.⁸ Adornos huvudinvändning mot Popper gällde kritikens objekt. För Popper var kritikens mål att föreslå lösningar på vetenskapliga problem, men för Adorno måste den utsträckas till samhället som helhet. ”Endast för den som kan tänka sig samhället som annorlunda än det existerande blir det ett problem ... endast genom vad det inte är avslöjar det sig sådant det är, och detta skulle jag tro är vad det handlar om i en sociologi, som i motsats till flertalet av sina projekt inte begränsar sig till den offentliga och privata administrationens syften” (s. 142).

Den kritiska teorins dialektik utvecklades längre än till den marxiska kritiken av den politiska ekonomin. Under kriget övergav Horkheimer sin plan att skriva en stor avhandling om dialektiken, och i stället sammanställde han och Adorno en samling essäer och fragment, *Upplysningens dialektik* (1944). Temat angav tonen för efterkrigstidens Frankfurtsskola, förnuftets självförstörelse, och boken skrevs utifrån ett engagemang för att ”rädda upplysningen” (Horkheimer & Adorno 1946/1985:597; 1972).

Detta uppfattades ännu som en utvidgning av marxismen (a.a.), men Friedrich Pollocks tolkning av fascismen som statskapitalism, av vilken även stalinismen var en variant, tenderade för en tid att skjuta Marx klassiska ekonomiska kategorier i bakgrunden vilket framgår redan i de förändringar som gjordes mellan 1944 års opublicerade och den i Amsterdam år 1947 utgivna upplagan av *Upplysningens dialektik* (van Reijen & Brausen 1987). Horkheimers sista större arbete, *Det förörmörkade förnuftet* (1947), var fokuserat på kritiken av det instrumentella förnuftet, och när Adorno efter kriget blev den ledande kritiske teoretikern blev *die verwaltete Welt*, ett uttryck vars tragiska klang är svår att överföra till andra språk, ett centralt kritiskt begrepp. Även Freud och hans kulturkritik inorporerades i efterkrigstidens kritiska teori, mest utvecklat i Herbert Marcuses *Eros och civilisation* (1955).

Navelsträngen till den marxiska kritiken av den politiska ekonomin klipptes emellertid aldrig av, även om det fanns få förhoppningar om ett positivt dialektiskt resultat. Denna var utgångspunkt för Marcuses (1964) kritik av ”industrisamhällets ideologi”, den fanns närvarande i Adornos polemik med Popper och hade en eminent plats i Adornos sista verk, hans introduktionsföreläsningar i sociologi från våren 1968. Där förebrådde han också C. Wright Milis för att denne varit så trogen mot sociologins förhärskande begrepp att han försummat kritiken av ekonomiska processer (Adorno 1993:237-8).

Men Adornos assistent och skyddsling, Horkheimers efterträdare på Frankfurtprofessuren i filosofi och sociologi, Jürgen Habermas, höll redan på att lyfta ut det kritiska projektet från den politiska ekonomin. De nya stegen motiverades till en början med kapitalismens förändringar, med nya roller för politik, vetenskap och teknik. Habermas ersatte de marxiska begreppen produktivkrafter och produktionsförhållanden — nyckelbegreppen i Marx teori om den sociala dialektiken — med ”arbete” (innefattande såväl instrumentell handling som rationellt val) och

⁸ Kontrasten mellan Adornos eleganta fäktning och Poppers magsura arrogans framgår av att Adorno avhöll sig från alla personliga angrepp, såväl i sitt förord från 1969 som i sitt medreferat från 1961. I slutet av det senare hänvisade Adorno till en brevväxling som föregått mötet, där Popper skulle ha sagt att skillnaden mellan honom och Popper kanske var att han, Popper, ansåg att de levde i den bästa av världar medan Adorno inte gjorde det. Mellan sina formuleringar om att samhällens undermålighet alltid var svår att bedöma och att han var lika avvisande som Popper till en ”ståndpunktsteori”, menade Adorno att han fann det svårt att anta att det inte hade funnits någon bättre epok än den som hade frambringat Auschwitz (Adorno 1962/1969:141-2). Popper utbrast efteråt i en tirad av invektiv, som kan sammanfattas i att Adorno ”inte har något alls att säga, och han gör det på hegelianska” (Popper 1984b:167).

”symboliskt förmedlad interaktion” eller ”kommunikativ handling”. I en rad föreläsningar och artiklar på sextioalet utstakade Habermas (1968) ny teoretisk mark, på vilken han senare skulle uppföra sin stora teoretiska konstruktion, sin Teori om det kommunikativa handlandet (1981b/1984-1987) och sin rättsteori (1992a). Habermas övergav den systemimmanenta motsägelse som de marxiska begreppen refererade till för att ersätta den med först en distinktion mellan olika handlingsformer och kunskapsintressen, sedan en konflikt mellan det sociala systemet och ”livsvärlden”.

Trots högst giltiga anspråk på legitimitet har Habermas inte sett eller framställt sig eller ens utan invändning låtit andra presentera honom som den kritiska teorins arvtagare eller Frankfurtskolans fullföljare. Efter Adornos död 1969 övergavs egendomen, och Habermas liksom andra framstående medarbetare bröt upp. Däremot är en ”kritisk samhällsteori” av ett vidare slag något som han har fortsatt att praktisera ”på ett reservationslöst självkorrigering och självkritiskt sätt” (Habermas 1985/1992:212). Ett kritiskt försvar av det moderna har förblivit centralt i denna praktik (Habermas 1985/1987; 1992b). Historiskt eller sociologiskt kvarstår det alltså, tvärsöver alla substantiella teoretiska skillnader, en släktskap mellan Marx och Habermas.⁹

Habermas bröt inte bara med kritiken av den politiska ekonomin utan också på andra sätt med sina företrädares diskurs. Han har övergett deras ”fragmentariska” Essäistik till förmån för utförliga kritiska konfrontationer med andra tankesätt. Ja, Habermas sätt att utveckla sitt eget banbrytande arbete genom långa presentationer och diskussioner av andra forskare liknar Marx mer än Adorno. Hans begrepp kommunikativ rationalitet och ”dominansfri kommunikation” utgör ett försök att ge en normativ grund åt hans egen kritiska position, något som Adorno, Horkheimer och Marcuse aldrig bekymrade sig om, genomsyrade som de var av den tyska idealismens klassiska tradition (jfr Habermas 1979/1992:56).

Den kritiska teorin är en filosofisk reception av, reflexion över och utveckling av Marx kritik av den politiska ekonomin inom ramen för ett reducerat 1900-tals (från 1914 till 1989) trauman — med första världskrigets slaktande som slog djupa hål i *la belle époque*s högkultur, den misslyckade revolutionen i väst och dess ofullgångna födelse i Ryssland, depressionen, fascismens seger med dess institutionalisering och rationalisering av pogromerna i Förntelsen, storkoncernernas uppkomst, andra världskriget och det kalla krigets endimensionalitet. I sin egen, högst speciella tonart uttrycker KT en radikal reflexion över den europeiska vägen genom moderniteten.

Dess klassiska texter skrevs i flykten, i landsflykt från förntelseapparaten, i exklusiva upplagor och alltmer på kodspråk. Under västvärldens glansår, på 1950- och det tidiga 1960-talet, kom de i skymundan, inte bara genom andra världsåskådningar utan också genom de Kritiska Graalbevararnas egna åtgärder.¹⁰

⁹ För ett kvartsekel sedan (Therborn 1971) föreföll de innehållsmässiga skillnaderna avgörande för den som vände sig till ett auditorium av anglosaxiska och skandinaviska studenter och unga akademiker, vilka ville hävda den marxistiska teorins legitimitet där den hade varit institutionellt förnekad före 1968. Jag tror fortfarande att de då gjorda distinktionerna var korrekta med hänsyn till innehållet och även att ett försvar av marxismen, både som kritik och som vetenskap, vid den tiden var ett positivt bidrag till samhällstänkandet. Men den polemiskt avfärdande tonen framstår nu som förtig.

¹⁰ Habermas (1980/1987:415), som i slutet av femtioalet var Adornos assistent, har berättat för oss att *Zeitschrift für Sozialforschung*, institutets tidskrift från 1930-talet, förvarades i en låst koffert i institutets källare. Fram till 1968 avvisade Horkheimer också de enträgna vädjandena från sin förläggare, S. Fischer, att i bokform återutge hans artiklar från före kriget. Trots att han fick en triumfatorisk återkomst, blev rektor för Goetheuniversitetet i Frankfurt och hedersmedborgare i staden, insisterade Horkheimer på och lyckades behålla ett amerikanskt pass och en tillflyktsort för institutet i New York.

KT dök åter upp till ytan, särskilt i Västtyskland och något senare i USA (precis som det ursprungliga KT), i och med det förmedlade nya trauma som de antikoloniala upproren och studentlivets nya masskaraktär utgjorde. De klassiska texterna utgavs nu för första gången för en bred läsekrets.¹¹ Receptionen hade sin speciella ironi genom mötet mellan en ung generation av revolutionära förhoppningar och en gammal generation, präglad av revolutionens nederlag men som höll ut trots allt. Släktskapen var störst med de radikala amerikanska akademikerna, som alltid har haft långt mindre skäl till faktiskt hopp än deras europeiska kamrater. För de senare var praktiken mer löftesrik än kritiken, antingen det gällde den existerande arbetarklassens och arbetarrörelsens praktik¹² eller den praktik som skulle vägledas av de nya avantgarden som höll på att formeras.

Nu, i detta andra fin-de-sicle, har Frankfurtrörelsen kommit tillbaka. Adornos ord (1966/1973:3) ligger långt närmare 1994 års radikala stämning än 1968 års: ”Filosofin, som en gång tycktes förlegad, lever vidare därför att tillfället att förverkliga den missades. Den summariska domen att den bara hade tolkat världen ... blev en förnuftets defaultism sedan försöket att förändra den hade gått om intet.” För 1990-talets människor kan den ”heliga familjens” kritiska kritik av det tidiga 1840-talet verka mer näralliggande än den marxiska kritiken av detta. Bruno Bauers ämnen ”Judefrågan”, ”Den goda friheten” eller ”Stat, religion och parti” låter mer likt dagens samtalsämnen än Engels och Marx alternativ (1844/1962:144): ”revolution, materialism, socialism, kommunism”.

Nittonhundratalets marxism är dock oändligt mycket rikare och bredare än de kritiska teoretikernas västerländska koteri av intellektuella. När detta väl har sagts kan man emellertid hävda att den kritiska teorin trots alla sina esoteriska, occidentaliska och elitistiska begränsningar har varit det av Marx barnbarn som mest uttalat och ihärdigt, mot alla odds, gett uttryck åt marxismens historiska kvintessens, dess reflexion över modernitetens dialektik.

Marxismens negativt dialektiska svarttänkare med deras individualistiska Vägran, i synnerhet Theodor Adorno och Herbert Marcuse, fångar denna dialektik lika lite eller mycket som den positiva klassdialektiken i Karl Kautskys *Den sociala revolutionen* (1902) eller *Vägen till makt* (1909). Det senare representerar ett visst perspektiv, Upplysningens dialektik, *Minima Moralia* (Adorno 1951/1974), *Negativ dialektik* (Adorno (1966/1973) och *Den endimensionella människan* (Marcuse 1964) ett annat.

”Västerländska” och andra marxismer

Den kritiska teorin brukar betraktas som del av en större underavdelning av 1900-talets marxism, den ”västerländska”, en term lanserad i mitten av femtiotalet av den franske filosofen Maurice Merleau-Ponty (1955: kap II-III), som ibland själv har räknats dit. ”Västmarxismen” har allmänt betraktats som ett pantheon av individer och enskilda arbeten som uttryckt en viss intellektuell stämning snarare än en tradition eller rörelse. Västmarxisternas avgränsning har alltid varit otydlig, även om man brukat vara överens om att strömningen började efter den ryska oktoberrevolutionen som en västeuropeisk reaktion på denna, en positiv men speciell reaktion som inleddes med Georg Lukács *Historia och klassmedvetande* och Karl Korsch's *Marxism och filosofi*, som båda utkom 1923 på tyska. Lukács var en tyskutbildad ungersk filosof och estet, Korsch en tysk juridikprofessor. Båda var framstående kommunister i de misslyckade ungerska

¹¹ Max Horkheimers tvåbandsupplaga *Kritische Theorie* på Fischers förlag 1968 samt hans och Theodor Adornos *Dialektik der Aufklärung* 1969, också den hos Fischer. Upplagor på engelska kom 1972.

¹² Undertecknad tillhör denna generation och min första behandling av *Frankfurtskolan* (Therborn 1970) vittnar därom.

och tyska revolutionerna. Båda kritiserades för ”vänsterism” och filosofisk avvikelse av sina kamrater, och Korsch uteslöts 1925 ur det tyska kommunistpartiet.

Merleau-Ponty hämtade uppenbarligen etiketten västerländsk marxism från en passage hos Korsch, som ironiskt refererade till sovjetiska kritiker av honom själv, Lukács och två andra ungerska intellektuella: Jozsef Revái och Bela Fogarasi.¹³ Merleau-Ponty tillämpade den främst på Lukács för att beteckna en kontrasterande form av kritik som var starkt inspirerad av Max Weber. Kontrasten var den ortodoxa kommunistiska traditionen, i synnerhet Lenins *Materialism och empiriokriticism* (1908).

En annan framstående medlem av den första generationen i denna omfattande rörelse var Antonio Gramsci, en italiensk journalist som 1924 blev ledare för det italienska kommunistpartiet. Det mesta av hans skrivna arbete består av hans *Anteckningsböcker*, som innehåller en bred uppsättning klara och självständiga politiska, kulturella och sociala analyser utifrån det fascistiska fängelse där han inspärrades 1926.¹⁴ Men hans kanske mest berömda artikel var hans tolkning av oktoberrevolutionen. Den publicerades första gången den 24 november 1917 och hade rubriken ”Revolutionen mot Kapitalet”: ”Bolsjevikernas revolution har materialiserats ur ideologier mer än ur fakta ... Detta är en revolution mot Karl Marx Kapitalet” (Gramsci 1917/1964:265).

En kunskaps sociolog eller ekumenisk idéhistoriker skulle kanske definiera västmarxismen som ett politiskt autonomt marxistiskt tänkande i de utvecklade kapitalistländerna efter oktoberrevolutionen. Som sådant skilde det sig från marxism(er) i andra delar av världen och från partiernas eller de politiska grupperingarnas praktiskt institutionaliserade marxism. Men västmarxism är en post hoc-konstruktion med en speciell innebörd, även i sina minst partiska och mest lärda versioner. Utifrån de senare tänker vi här försöka lokalisera fenomenet ”västmarxism” på ett något annorlunda sätt, med hjälp av det perspektiv som ett längre avstånd erbjuder.

De bästa studierna över västmarxismen har tenderat att utgå från listor över individer. Perry Anderson (1976:25 f) förtecknar sålunda, efter födelseår, Georg Lukács (född 1885), Karl Korsch, Antonio Gramsci, Walter Benjamin, Max Horkheimer, Galvano Della Volpe, Herbert Marcuse, Henri Lefebvre, Theodor W. Adorno, Jean-Paul Sartre, Lucien Goldmann, Louis Althusser och Lucio Colletti (född 1924). Gränsdragningen är främst generationsmässig. Västmarxismen bestod av en uppsättning teoretiker som politiskt och teoretiskt mognade först efter första världskriget, men vilkas ställning konsoliderades i Västeuropa (och i Nordamerika — Korsch och Marcuse) efter andra världskriget. För Anderson är västmarxismens ”dolda prägel” nederlaget, en karakteristik som är begriplig endast utifrån hans egen och något speciella periodisering. Västmarxismen kontrasteras också mot trotskismen, hos vilken Ernest Mandel anförs som en jämförbar generationsrepresentant av teoretisk betydelse.

Martin Jay (1984:3) ser västmarxismen som ”skapad av lösa teoretiker kretsar som följde exemplet från Lukács och andra Grundläggare under åren omedelbart efter första världskriget, Antonio Gramsci, Karl Korsch och Ernst Bloch”. Sedan tillfogar han efter Adorno, Benjamin, Horkheimer och Marcuse även Leo Löwenthal (också från Frankfurtskolan) samt från det franska

¹³ Korsch (1930/1964:40) själv fäste ingen vikt vid etiketten till vilken han refererar enbart förtäckt, inom ironiska citationstecken. Den viktigaste sovjetiska kritikern av Lukács och ”hans disciplar”, Abram Debordin (1924/1969:192 passim) använder den inte alls. Och det som Korsch ironiskt refererade till var inte västmarxism utan ”väst-kommunister”. Man kan även tillägga att den sovjetiska polemiken mot Lukács, Korsch, Revái och andra ägde rum före stalinismen. Korschs viktigaste arbete, *Marxism och filosofi*, utkom i två sovjetiska upplagor 1924 (Korsch 1930/1964:21n).

¹⁴ Hoare & Smith (1971) är ett utmärkt urval på engelska.

uppbådet före Althusser, Maurice Merleau-Ponty, och påpekar att följande personer ”ofta räknades in i deras led”: Bertolt Brecht, Wilhelm Reich, Erich Fromm, de holländska råds-kommunisterna [Herman Gorter, Anton Pannekoek och andra], den franska Arguments-gruppen [från slutet av 1950-talet: Kostas Axelos, Edgar Morin med flera] och andra generationens medlemmar av Frankfurtskolan som Jürgen Habermas och Alfred Schmidt. Samt ytterligare personer som Alfred Sohn-Rethel, Leo Kofler, Franz Jakubowsky, Claude Lefort och Cornelius Castoriadis.¹⁵ Samtidigt som Jay framhåller att västmarxism förut väsentligen hade inneburit hegeliansk marxism, accepterar han i grunden Andersons mer sociologiska definition.

Ur dessa namnlistor har vissa teman destillerats fram. Merleau-Ponty ville påminna sina läsare om ”revolutionens och marxismens ungdom” som manifesterades i Lukács ”glada [allègre] och kraftfulla studie”, dess kontrast mot en vetenskaplig syn på marxismen, dess intresse för ”överbyggnaden” och dess oförmåga att ”ge uttryck för underbyggnadernas tröghet, för motståndet från ekonomiska och även naturmässiga villkor, för hur 'personliga relationer' blev neddragna [l'enlissement] i tingen — (s. 80, 88).

Anderson riktar uppmärksamheten mot övergången till akademierna och filosofin, bort från arbetarrörelsens institutioner och från arbeten om politik och ekonomi. Efter andra världskriget var alla de överlevande — Gramsci och Benjamin hade, på olika sätt, jagats till döds av fascistiska regimer¹⁶ — universitetsfilosofer med professors rang, undantagandes Sartre som övergav en spirande akademisk karriär för skriftställarbanan. Det ”mest slående enskilda draget hos västmarxismen som gemensam tradition är kanske den konstanta närvaron och påverkan av olika slags europeisk idealism” (s. 56/72). Västmarxisternas verk var särskilt inriktade på kunskapsteori och estetik samtidigt som de kom med ämnesmässiga innovationer i den marxistiska diskursen, bland vilka Anderson betonar Gramscis hegemonibegrepp, Frankfurtvisionen av befrielsen som en försoning med snarare än en dominans över naturen samt hänvisningen till Freud. Genomgående i alla de tematiska förnyelserna är en ”gemensam och latent pessimism” (s. 88/105, kursivering utelämnad).

Martin Jays arbete använder begreppet totalitet som ”kompass” genom det västmarxistiska territoriet. Han avstår uttryckligen från att hävda att totaliteten är den enda möjliga kompassen för sådana syften, men sedan den betonades av Lukács har den förvisso stått i centrum för västmarxismen och varit föremål för olika definitioner, vidareutvecklingar och tillämpningar, som Jay följer med stor skicklighet.

Hur den än må definieras är ”västmarxism” en efterhandskonstruktion, ingen självuppfattad grupp eller strömning. Men ändå både fordrar och möjliggör vårt något längre perspektiv jämfört med Merleau-Ponty, Anderson och Jay en delvis annan lokalisering av västmarxismen, en annan historisk läsning som kan utsättas för empirisk falsifiering.

Om vi ser Lukács som nyckelfigur och hans artikelsamling *Historia och klassmedvetande* (1923/1971) som nyckeltext, vilket förefaller okontroversiellt, kan vi nu lokalisera både västmarxismens moder och födelse med viss precision. ”Modertexten” skrevs 1918, innan Lukács anslöt sig till det nya ungerska kommunistpartiet och den misslyckade ungerska revolutionen. Den heter *Bolsjevismen som moraliskt problem*.

¹⁵ De två sistnämnda, som blev högst inflytelserika i Frankrike efter 1968, var nyckelfigurer i en trotskistisk utbrytargrupp. Gruppen och en tidskrift som utgavs 1949-1965 hette *Socialisme ou Barbarie* (Socialism eller barbari), och därifrån kom även postmodernismens blivande teoretiker Jean-Francois Lyotard.

¹⁶ Gramscis bräckliga hälsa bröts slutgiltigt 1937, efter nio år i italienskt fängelse. Benjamin tog livet av sig 1940, på flykt undan nazisterna.

Den formulerar med exemplarisk tydlighet rubrikens ämne, ”huruvida demokratin ska uppfattas som en temporär taktik för den socialistiska rörelsen, ett nyttigt verktyg ... eller om demokratin faktiskt är en integrerad del av socialismen. Om det senare gäller kan demokratin inte överges utan att man besinnar de moraliska och ideologiska konsekvenserna ... Bolsjevismen erbjuder en fascinerande utväg genom att den inte kräver någon kompromiss. Men alla de som dras inom dess trollkrets är kanske inte fullt medvetna om konsekvenserna av sitt beslut ... Är det möjligt att åstadkomma det goda med otillåtna medel?” (Lukács 1918/1977:419 respektive 423). I artikeln lämnades frågorna obesvarade, men Lukács västmarxism var ett indirekt sätt att svara ja på de två sista frågorna.

År 1918 var Lukács alls ingen ”västmarxist” i linje med hans bok från 1923 och dess senare reception. Nej, han hyste då uppfattningar om marxismen som var diametralt motsatta. ”Tidigare har”, skriver han 1918, ”Marx historiefilosofi sällan tillräckligt skilts från hans sociologi. Följden är att man ofta förbisett att de båda konstitutiva elementen i hans system, klasskampen och socialismen ... är nära besläktade men på inget vis produkten av samma begreppssystem. Den förra är en faktisk upptäckt av den marxiska sociologin ... Socialismen är däremot ett utopiskt postulat hos den marxiska historiefilosofin: den är ett etiskt mål i form av en kommande världsordning” (430, kursivering utelämnad). Detta är en marxism filtrerad genom nykantianism, en då förhärskande tysk filosofiströmning som var starkt närvarande hos Max Webers krets i Heidelberg som Lukács då ingick i, och inympad på en ortodox och delvis vänsterpräglad marxism av Max Adler och hela den ”austromarxistiska” tendens som hade utvecklats i Wien under decenniet före första världskriget och som även innefattade Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Karl Renner med flera.

Västmarxismens födelse bestod i att åtskillnaden mellan vetenskap och etik utplånades eller om man så vill upphöjdes i en hegeliansk dialektik om klassmedvetandet. Dess första eko är Lukács första artikel efter hans återkomst till Ungern som kommunist, ”Taktik och etik”. Den skrevs före den kortlivade rådsrepubliken. Det moraliskt korrekta handlandet görs där beroende av kunskapen, om den ”historiskt-filosofiska situationen” eller om klassmedvetandet (Lukács 1919/1967:8-9). Den slutar på en ton som senare tilltar i styrka, särskilt i den centrala artikeln i *Historia och klassmedvetande* om Reifikationen och proletariats medvetande: ”Detta kall att frälsa samhället är proletariats världshistoriska roll, och det är bara genom proletärerens klassmedvetande som man kan nå kunskap om och förståelse av denna mänsklighetens väg” (s. 19).

Den omedelbara måltavlan för Karl Korsch's *Marxism och filosofi* (1923/ 1964; 1970), västmarxismens andra kanoniska text, är austromarxismen, exemplifierad med Rudolf Hilferding och hans *Finanskapitalet* (1909), som angrips i namn av en hegeliansk dialektik som förkastar den förras upplösning av den ”sociala revolutionens enhetliga teori” i vetenskapliga studier och politiska ståndpunktstaganden (Korsch 1923/1964:92ff).

På basis av ovanstående — en dokumentation som kunde och borde ha blivit kraftigt utvidgad i ett mer specialiserat sammanhang — kan vi dra vissa slutsatser. Västmarxismen uppstod som en europeisk intellektuell reception av oktoberrevolutionen. Denna tolkades som en framgångsrik genväg i det marxistiska tänkandet, tvärs emot Kapitalet och mot fakta enligt Gramsci, övervinnande både moraliska och vetenskapliga problem enligt Lukács och Korsch. Även om det är sant att utsikterna för en revolution väster om Ryssland reducerades efter 1923, tycker jag inte att det är särskilt belysande att karakterisera västmarxismen som en nederlagspräglad teori. Detta var inte bara uppenbart osant i tillkomstögonblicket. Andersons karakteristik tycks nu skriven ur en alltför snäv eller speciell synvinkel. Det var snarare så att alla på hans lista blev marxister därför att de betraktade oktoberrevolutionen som en avgörande, världshistorisk händelse. Av de tretton

namnen på Andersons lista var sju kommunister, och det under hela livet med undantag för Korsch och Colletti. Horkheimerkretsen, som hade fyra namn på listan, stod hela tiden höjd över handfasta politiska anknytningar, men var före andra världskriget klart välvillig till Sovjetunionen och lyssnade därefter aldrig till det kalla krigets mobiliseringsirener. Adorno och Horkheimer fnyste båda åt de auktoritära regimerna i Östeuropa men utan regelrätt fördömande, och Herbert Marcuse skrev en nyktert och vetenskapligt kritisk studie av Sovjetmarxismen (1963), som slutade med att framhålla den sovjetiska samhällsfilosofins rationella och potentiellt kritiska aspekt. De båda återstående, Goldmann och Sartre, befann sig också inom oktoberrevolutionens krets. Goldmann var en hängiven lärjunge till den unge Lukács. Sartre rörde sig på skiftande avstånd kring det franska kommunistpartiet, men stod hela tiden efter kriget inom den proletära revolutionens krets.

På grund av oktoberrevolutionens och Sovjetunionens betydelse för västmarxismens båda klassiska generationer, tror jag att det är mest meningsfullt att dra en gräns efter den nyligen avlidne Henri Lefebvre. Även om det finns ett antal gestalter ur "68-generationen" som skulle kunna inkallas till tjänstgöring eller samlas till en fortsättning av något som de kunde kalla västmarxism, är det ingen som har eller rimligen kunnat ha samma relation till möjligheten av en arbetarrevolution, någon ens avlägset likartad blandning av tro och besvikelse. Det faktum att och det sätt varpå Adornos forne medhjälpare Jürgen Habermas brutit upp från Frankfurtskolans "tysta ortodoxi" till nya marker är illustrativ.

Att hylla oktoberrevolutionen innebar naturligtvis också att hylla Lenins ledarskap, som Lukács prisade redan 1919, "ledaren för proletariats revolution" (Lukács 1919/1967:19), och det var från honom som Korsch lånade mottot till sin *Marxism och filosofi*. Att förknippa västmarxismen med "vårt sekels antileninistiska rörelse" (Aronowitz 1981:XIII) är vänsteramerikanskt "falskt medvetande".

Vad det ovan sagda inte ger några svar på är ju om alla eller de flesta västmarxister var filosofer, och i så fall varför. Här är Andersons, Jays, Merleau-Pontys och andras listor på sin höjd lika tillförlitliga som utslaget från en akademisk sakkunnigkommitté" vilket, som varje akademiker vet, är en något reserverad komplimang. Det är inte alldeles säkert att Andersons resonemang inte går i cirkel. Alla hans namn, med möjliga och partiella undantag för Benjamin och Gramsci, är filosofer, men hur kan vi veta att andra än filosofer har haft en rättvis chans att komma på listan? Även Jays förteckning är filosofidominerad.¹⁷ Frånvaron av samhällsvetare och historiker är praktiskt taget total.

Men på grund av "västmarxismens" karaktär av efterhandskonstruktion bör denna slutsats inte uppfattas som ett historiskt faktum. Det vi ser är, vill jag mena, en interaktion av två faktorer, den intellektuella strukturen i Europa vid tiden för oktoberrevolutionens reception och den senare västeuropeiska och nordamerikanska bilden av "västmarxismen". En del av svaret är med andra ord att de var filosofer som fanns till hands 1917, ett annat att det är filosoferna som en senare tids marxister har velat lyssna till.

Först och främst måste man komma ihåg att ett antal av dagens intellektuella vägar och karriärer var stängda för personer som tidigt identifierade sig med oktoberrevolutionen. Den empiriska samhällsforskningen var föga om alls etablerad i Europa. Sociologin förblev upphängd mellan "de borgerliga revolutionernas politik och den proletära revolutionens ekonomi" (Therborn 1976) och förde en prekär institutionell existens. De nationalekonomiska institutionerna var i regel

---

¹⁷ Sohn-Rethel skulle kunna kallas ekonomhistoriker men Brecht var dramatiker, Reich och Fromm framför allt psykoanalytiker. Bland de holländska rådskommunisterna var Gorter poet och Pannekoek astronom.

fientliga till kritiken av ekonomin. Statsvetenskapen hade först nyligen börjat syssla med sociala studier av politiken. De juridiska fakulteterna innehöll en hel del som senare skulle komma att avskiljas som samhällsämnen, men dominerades fortfarande av en ärevärdig tradition. Historie-skrivningen var ännu till överväldigande del avvisande mot varje samhällsvetenskaplig inkräkning.

Det tycks som om filosofin i Europas kärnländer — Frankrike, Tyskland, Italien — var den akademiska disciplin som personer som hade sett ljuset från oktober 1917 lättast kunde ta sig in i. Filosofin stod relativt långt från nuets makter och intressen och den var klart icke-paradigmatisk med sin mångfald av skolor. Dessutom var den det medium i vilket man diskuterade mänsklig-hetens mest allmänna och viktiga frågor: liv, historia, kunskap, moral. Men likt nittonhundratals-filosoferna i allmänhet tenderade de marxistiska filosoferna att så småningom röra sig i socio-logisk riktning, om än oftast utan att överge sitt akademiska familjeursprung. Efter andra världskriget är denna *sociologiska vändning* klart urskiljbar hos Adorno, Horkheimer och Marcuse, hos Henri Lefebvre och dennes gamle kompanjon Georges Friedmann, hos Sartre.¹⁸

Fast hur den än definieras är västmarxismen naturligtvis blott en gren bland många i nitton-hundratalets marxism. Vidare måste varje kritiskt perspektiv på den senare beakta att marxismen inte är något självtillräckligt universum som enbart består av sina egna teorier och praktiker, polemiker, inspiratörer och fiender. Marxismen, och därmed den kritiska teorin, har ingått i en intellektuell och sociopolitisk historia med alternativ, rivaler och opponenter. Det är inom en sådan historia som en riktig lokalisering av den kritiska teorin i snäv eller specifik mening måste fastställas.

Marxismen och vägarna genom det moderna

Marxismen är inte bara en lärobyggnad bland andra. Som distinkt kognitivt perspektiv på den moderna världen överträffas den i social betydelse, i det antal människor som har omfattat den, bara av de stora världsreligionerna. Som modern identitetspol passerar den endast av nationalismen.¹⁹

Marxismen vann sin högst speciella historiska betydelse genom att, under perioden från 1880-talet till 1970-talet,²⁰ bli den *intellektuella huvudkulturen för två stora sociala rörelser i det modernas dialektik*. Den ena var arbetarrörelsen som framgick ur industrikapitalismens inneboende konflikter och som bejakade den nya industriekonomin samtidigt som den bekämpade dess förhärskande kapitalistiska former. Den andra var den antikomunala, antiimperialistiska rörelsen som bejakade de expansiva västmakternas värderingar och sociala utvecklingsperspektiv samtidigt som den avvisade deras krav på makt och profit. I ingendera fallet saknade marxismen viktiga rivaler. Dess utbredning var heller inte universell, jämn eller utan nederlag. Men ingen av dess konkurrenter hade en jämförbar räckvidd och varaktighet.

¹⁸ Adorno och Frankfurtinstitutet gav sig in på socialpsykologi, grupp — och industrisociologi; Lefebvre startade en filosofisk "vardagslivssociologi". Friedmann blev kan man säga grundläggaren av den franska industrisociologin. Sartre (1960:153; 1976) ville demonstrera den dialektiska metodens värde för "människovetenskaperna", vilket enligt honom förutsatte en löpande kritisk dialog med den existerande sociologin. Maurice Godelier övergick från filosofi till antropologi. I Italien organiserade Gramsciinstitutet 1964 ett viktigt symposium om marxism och sociologi.

¹⁹ . Det finns ännu ingen undersökning helt i nivå med detta enorma ämne. Men det bästa befintliga, där många av bidragen är utmärkta, särskilt från redaktören själv, är Eric Hobsbawms m.fl. fyra volymer (1978-1982).

²⁰ Vad beträffar arbetarrörelsen i de mest utvecklade kapitalistiska länderna får den bortre gränsen snarare sättas till 1960-talet.

Marxismen har även varit viktig för feminismen, alltifrån Clara Zetkins och Alexandra Kollontays tid till Simone de Beauvoirs och senare till Juliet Mitchells, Frigga Haugs och Michèle Barretts. Men trots sin bland manliga rörelser unikt profeministiska hållning har marxistiska partier och strömningar regelbundet, fram till dagens postmarxistiska vänsterorienterade partier, utkonkurrerats när det gäller kvinnornas lojalitet av religiösa eller andra konservativa rörelser.

Marxismen hade sitt ursprung i Europa, och dess dialektiska historieuppfattning stämmer bäst med den europeiska vägen till och genom moderniteten, den endogena förändringens väg genom hårda inre konflikter mellan krafter för och emot olika slags modernitet. Inom den europeiska moderniteten hade marxismen framgång i den mån som de krafter som konkurrerade om arbetarklassens lojalitet var svaga och misskrediterades genom nederlag.

Omedelbart till höger fanns liberalismen eller, i de latinska länderna, radikalismen. I England var den förra stark och vital, i Frankrike och delvis på den iberiska halvön den senare. Till höger fanns också kristdemokraterna, men de startade efter marxisterna och blev viktiga bara i länder med starka kyrkor som var självständiga i förhållande till statsbyråkratin, vilket innebar den katolska kyrkan i Nederländerna, Rhenlandet, Sydtyskland och Italien samt de militanta (*Gereformeerde*) kalvinisterna i Holland.

På marxismens vänstra sida fanns anarkismen, anarkosyndikalismen och den ryska populismen. Anarkisterna marginaliserades snart på de flesta ställen utom i Andalusien, anarkosyndikalisterna led allmänt nederlag, i Italien och Frankrike och höll ställningarna bara i Spanien, och folkvännerna led svåra förluster i det sena artonhundratalets Ryssland.

De marxistiska fästena var centrala — på en nord-sydlig linje från Skandinavien till mellersta Italien — och östra Europa, där en arbetarklass hade bildats utan föregående moderna ideologiska erfarenheter. I det autokratiska Ryssland, med föga av intellektuell frihet för att uttrycka några moderna idéer alls blev marxismen, efter folkvännernas nederlag, intelligentians viktigaste språk. Den tyska socialdemokratin var den europeiska och globala marxismens obestridda tyngdpunkt före 1914. Tyskan var marxismens huvudspråk, antingen direkt eller som källa för översättningar, även i länder med dominerande rysk kulturorientering som Serbien och Bulgarien eller med fransk sådan som Rumänien. Karl Kautskys *Die neue Zeit* var den ledande tidskriften.

Första världskriget och dess slut hade en stark men sammansatt effekt på den europeiska marxismen. Oktoberrevolutionen drog betydande skaror av arbetare och intellektuella till marxismen, och de nya kommunistpartierna inledde ett vitalt program med att utge och sprida Marx och Engels skrifter. I Tyskland skedde en viss akademisk öppning, särskilt i det socialdemokratiskt styrda Preusseri som Frankfurt tillhörde. Men den socialdemokratiska partimarxismen ebbade ut i centrala och norra Europa till förmån för en pragmatisk reformism, utom i Österrike — fram till det fascistiska övertagandet 1934 — och i Norge, där en livfull marxism anförd av en rad begåvade historiker-politiker plötsligt blomstrade upp i och kring ett starkt radikaliserat Arbeiderparti.

I Frankrike och England tog det tid för de nya marxistiska rekryterna att mogna, eftersom de hämmades av både de fortsatt vitala icke-marxistiska traditionerna bland inhemska arbetare och progressiva rörelser och av de nya kommunistpartiernas sekteristiska instabilitet. I Italien tvingade fascismen snart marxismen till fängelse, landsflykt eller tystnad.

I bolsjevikernas Ryssland blomstrade marxismen, uppbackad av frikostiga akademiska anslag, men från början av 1930-talet förlamade stalinismens terroristiska ortodoxi det kreativa tänkandet för lång tid framöver. Långt dessförinnan hade revolutionens ursprungliga auktoritära drag

hämmat den intellektuella debatten, och bland andra George Gurvitch och Piritkim Sorokin lämnade Ryssland snart därefter — för att bli framstående (icke-marxistiska) sociologer i Paris respektive Cambridge, Mass.

I det övriga Östeuropa mörknade marxismens framtidsutsikter. Flertalet av de stater som efterträtt de fallna mångnationella imperierna var eller blev snart auktoritära, med föga tolerans för varje form av marxism eller annat radikalt tänkande. Och en genomträngande nationalism marginaliserade också marxismen bland studenter och intellektuella. ”Västmarxismens” uppkomst hade även en sociologisk förklaring.

Andra världskriget och dess omedelbara efterföljd förändrade åter Europas intellektuella landskap. De nya kommunistregimerna öppnade Östeuropa för en institutionalisering av marxismen, men under politiska lock som varken gynnade den som kritisk teori eller vetenskap. En kreativ, abstrakt filosofisk marxism utvecklades ändå, från Jugoslavien till Polen, där den efter stalinismens slut också lyckades knyta an till sociologin och klassanalysen genom Julian Hochfelds, Stefan Ossowskis och andras arbeten. I Östtyskland sammanställde ekonomhistorikern Jürgen Kuczynski ett teutoniskt monumentalt socialhistoriskt och statistiskt arbete i fyrtio band om Arbetarklassens läge under kapitalismen. Men efter 1968 (den antisemitiska kampanjen i Polen, invasionen i Tjeckoslovakien) tystades det mesta av den kreativa marxismen i Östeuropa, landsfördrevs eller övergavs.

I centrala och norra Europa innebar tiden efter andra världskriget en intellektuell vändning mot Amerika. Detta var en tid när den empiriska amerikanska samhällsvetenskapen, i synnerhet sociologin, statskunskapen och socialpsykologin, mottogs och antogs, stimulerad av frikostiga amerikanska stipendier.²¹ Det som lättast fastnade var den amerikanska samhällsvetenskapens mer empiristiska och konservativa versioner. Marxismen marginaliserades till yttervästanterpolitik. I Frankrike och Italien skördade marxismen däremot frukterna av motståndsrörelsen och drog även nytta av den latinska högkulturens större motståndskraft mot amerikaniseringen. Filosofin satt kvar i sitt intellektuella högsäte, och bland franska och italienska intellektuella blev marxismen, eller en dialog med denna, den förhärskande diskursformen. Stora och resursrika kommunistpartier backade upp den, och marxism var också det intellektuella språk som talades i socialistpartierna.

Nu, 1949, publicerades också Antonio Gramscis skrifter som gav ett självständigt tillskott till marxismens tanketradition — för lång tid bara i Italien. Kulturen och de intellektuella placerades därmed i centrum för analyserna av politik och klassmakt. Marxismen vägledde efterkrigstidens franska historieskrivning om landets stora revolution, akademiskt upphöjd genom George Lefebvres och Albert Soubouls successiva innehav av Sorbonneprofessuren i franska revolutionens historia. Den var också relevant för historikernas stora Annalesskola som hade uppstått under mellankrigstiden.²²

England slutligen hade sina egna empiriska traditioner och erövrades inte av de amerikanska omedelbart efter kriget. En betydelsefull marxistisk strömning uppstod så småningom ur det sena trettioalets och tidiga fyrtioalets studentpolitik, föregången av en skara framstående naturvetare, vetenskapshistoriker och antikforskare.²³ Britterna hade bildat den empiriska marxismens

²¹ Adorno, som nyss återvänt från USA, spelade under dessa år även ut det empiriska kortet och vann uppmärksamhet som introduktör av empirisk opinionsforskning i Västtyskland (Wiggershaus 1986:501ff).

²² Ett av de bästa exemplen på en djupgående släktskap med marxismen är Fernand Braudels tämligen sena arbete (1979).

²³ J.D. Bernal, Gordon Childe, J.B.S. Haldane, Joseph Needham och andra, som fick avgörande inspiration genom ett besök från Boris Hessen och en sovjetisk delegation av vetenskapshistoriker 1931.

viktigaste gren i Europa efter första världskriget. Dess kärna efter andra världskriget utgjordes av kommunistpartiets historikergrupp som splittrades 1956. Dessförinnan hade den framgångsrikt startat den ännu blomstrande vetenskapliga tidskriften *Past and Present*. Till efterkrigstidens marxistiska historiker hörde bland andra Christopher Hill, Eric Hobsbawm och Edward Thompson. I samma miljö fanns även litteraturvetaren Raymond Williams och den något äldre ekonomen Maurice Dobb samt antikforskaren George Thomson. Isaac Deutscher hade en annan bakgrund, omgivning och politik men som historiker-biograf (om Trotskij och Stalin) stämmer han väl in i bilden av den brittiska marxismen (se vidare Samuel 1980).

Även om den allmänt sett drivs fram av den politiska och sociala historien är samhällsteorin inte synkroniserad med dem. Det sena femtioalet och tidiga sextioalet innebar ett lågvattenmärke för den politiska marxismen i Västeuropa. De österrikiska, västtyska och svenska socialdemokratiska partierna avlägsnade 1958-60 alla marxistiska spår ur sina program. De franska socialisterna hade misskrediterat sig och därmed sin officiella marxism under Algerietkriget. Efterkrigstidens oväntat långa högkonjunktur inte bara fortsatte utan accelererade. Kommunistpartierna åldrades och isolerades. Det var emellertid vid denna tid som några av den västeuropeiska marxismens mest inflytelserika arbeten publicerades: Louis Althusser's *För Marx* och *Att läsa Kapitalet* (1965), Isaac Deutscher's *Trotskij-trilogi* (1954-63), Jean-Paul Sartres *Kritik av det dialektiska förnuftet* (1960), Edward Thompson's *Den engelska arbetarklassens uppkomst* (1963).²⁴ Den Londonbaserade *New Left Review*, som har blivit världens intellektuellt ledande marxistiska tidskrift, startade 1960.²⁵

Därpå förändrades den politiska situationen dramatiskt i och med studentrevolten, ett kombinerat resultat av de nya universiteten och Vietnamkriget men med inspiration även från den kinesiska ”kulturrevolutionen”. Ungefär samtidigt banade arbetsmarknadernas dränering vägen för nyvaknade klasskonflikter. Det snabbt expanderande sociologiämnet blev det viktigaste akademiska slagfältet. Marxismen blev både politisk jargong och teoretiskt perspektiv för en stor generation av radikaler, som i den fann det bästa sättet att förstå såväl kolonialkrigets och underutvecklingens fenomen som den västerländska demokratins socioekonomiska funktion på hemmaplan.

Denna nymarxism var en mycket större våg än den ursprungliga ”västmarxismen” men producerade knappast något som var lika spektakulärt. En orsak var att politiken och teorin hade glidit långt mer isär. Även de mest briljanta och reflekterande politiska skrifterna från denna period är långt mer politiska och empiriska. De teoretiska och vetenskapliga arbetena, även från politiskt aktiva personer, är högst akademiska. Det bästa exemplet på den förra genren är obestridligen Régis Debrays (1967, 1974) texter om de revolutionära försöken i Latinamerika. Att välja ut de mest imponerande teoretiska och vetenskapliga arbetena i den nymarxistiska strömningen i Europa är långt svårare och mer kontroversiellt. Men Perry Andersons (den ledande kraften i *New Left Review*) *Övergångar från antiken till feodalismen* och *Den absoluta statens utveckling* (båda 1974), G.A. Cohens *Karl Marx' historieteori* (1978) och Nicos

²⁴ Engelskspråkiga utgåvor av Althusser's nämnda arbeten publicerades 1969 (*For Marx*) och 1970 (*Reading Capital*) samt av Sartres *Critique* 1976.

²⁵ Italiens viktigaste marxistiska tidskrift, *Critica marxista* som utgavs av kommunistpartiet, startade 1962. De västtyska motsvarigheterna, *Neue Kritik*, *Das Argument*, *Prokla* och andra uppstod alla ur studentrörelsen. I Frankrike förändrade 1968 års omvälvningar landskapet för de etablerade och seriösa vänstertidskrifterna, av vilka ingen var särskilt ledande när det gällde nyskapande marxistisk teori. *Les Temps Modernes* som grundats av Sartre efter kriget var den intellektuellt sett dominerande tidskriften, men den hade en litterärt essäistisk form. Samma sak gällde den vänsterkatolska *Esprit*. *La Pensée* stod under hård kontroll av kommunistpartiet. *L'Homme et la Société* med rötter i 1956 års kommunistiska utbrytning, var förmodligen den tidskrift som stod mest öppen för nytt marxistiskt tänkande.

Poulantzas *Politisk makt och sociala klasser* (1968) skulle hamna på de flestas listor. De illustrerar mitt resonemang mycket väl.

Nymarxismen ledde till att Marx infogades bland sociologins klassiska läroskrifter och att marxistiska och marxiserande perspektiv blev legitima (om än minoritetsbetonade) uppfattningar på de flesta samhällsvetenskapliga och humanistiska institutioner. Inom antropologin introducerades marxismen primärt genom fransmän som Maurice Godelier (1973), Claude Meillassoux och Emmanuel Terray. Och genom att anknyta till nyricardianismen hos Gramscis vän Piero Sraffa (1960) riktades den första allvarliga teoretiska utmaningen någonsin mot den segerrika marginalistiska nationalekonomin. Det engelska Cambridge, som var för Ricardo och Marx, ställdes mot Cambridge Massachusetts (jfr Harcourt & Laing 1971, Steedman 1977). Men när den radikala politiska vågen började ebba ut under andra hälften av 1970-talet upplöstes den politiska marxismen snabbt. Även den akademiska marxismen gick tillbaka markant, ibland övergiven för fräschare teoretiska ismer, ibland dränkt i ekumeniska ämnespraktiker. Den har överlevt bäst inom sociologi och historieskrivning.

I de Nya Världar som skapades genom de tidigmoderna erövringarna och massutvandringarna var den teoretiska och praktiska kampen för modernitet allmänt extern, riktad mot det koloniala Europa och mot kolonisternas främmande ättlingar. Varken de historiska krafternas interna konflikter eller de agerande krafternas klassformering var alls så betydelsefull som i Europa (se vidare Therborn, under utgivning). Hela frågan om modernitetens dialektik och särskilt dess klassdialektik betydde mindre i Amerika och Oceanien. Vi borde därför vänta oss att marxismen spelade en långt blygsammare roll i de nya världarnas moderna historia.

Marxistiska partier av någon betydenhet uppstod endast sällan och i så fall sent, först efter andra världskriget. Guyana och Chile är de viktigaste undantagen från den förra regeln. Marxismen spreds emellertid snabbt till dessa utvecklade nya världar. Chicagoförlaget Charles H. Kerr blev kring sekelskiftet ett ledande och interkontinentalt centrum för marxismens spridning på engelska och utgav bland annat de första engelska översättningarna av Kapitalets andra och tredje del. Latinska immigranter spred marxismen till Latinamerika, där till exempel Argentina fick en översättning av Kapitalet långt före Sverige och Norge. Men marxismen slog inte rot i någon ens avlägset liknande utsträckning.

Det råde också en anmärkningsvärd knapphet när det gällde nyskapande individuella bidrag. Sidney Hooks *Mot en förståelse av Karl Marx* (1933) och Paul Sweezys *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (1942) var solida och betydelsefulla tillskott, men det enda kreativt självständiga arbetet från de nya världarnas marxism från dess första halvsekel var förmodligen José Carlos Mariáteguis *Sju försök till tolkning av den peruanska verkligheten* (1928), en anmärkningsvärd förening av radikalt europeiskt tänkande — inklusive Pareto och Sorel — med en leninistisk marxism och en latinamerikansk kulturavantgardism tillämpat på hela spektret av problem i hans hemland Peru, alltifrån ekonomi till litteratur.²⁶

Efter andra världskriget fick dock även den marxistiska forskningen en västlig slagsida, i likhet med vetenskapens och forskningens allmänna tendens, även om mognadsprocessen var längre i det förra fallet. Marcuse fick inget särskilt attraktivt erbjudande om återkomst så han stannade i USA, men bortsett från hans senare arbeten mottog den amerikanska marxismen föga från de

²⁶ Mariátegui (1895-1930) var grundare av den peruanska kommunismen, en gestalt som hade många likheter med Gramsci och delvis var inspirerad av samma intellektuella strömning efter en vistelse i Italien och Europa 1919-23. Det var med hänvisning till hans "Lysande Väg" som Abimael Guzman kallade sin ökända gerilla Sendero Luminoso. Se vidare Becker (1993).

antifascistiska flyktingarna. Paul Sweezy startade *Monthly Review* och Monthly Review Press som blev de viktigaste internationella fora för seriös kritik av den politiska ekonomin.²⁷ Den nya marxistiska teorin om kapitalismens underutveckling blev ett centralt ämne för MR genom Paul Barans (1957) och Andre Gunder Franks (1967) arbeten, som hävdade att underutveckling inte var brist på utveckling utan något som hade utvecklats ur den globala kapitalismen, som en av dess poler. Från Latinamerika kom vid mitten av sextiotalet ett mer sociologiskt orienterat arbete om underutvecklingen genom i första hand brasilianen F. H. Cardoso (t.ex. Cardoso & Faletto 1969), ofta betecknat som beroendeskolan för sitt resonemang om att den latinamerikanska underutvecklingen berodde på dess relationer till kapitalismens metropoler.

Effekterna av det sena sextiotalets oro på den nordamerikanska akademiska scenen tycks på det hela taget ha varit intellektuellt sett mer produktiva och innovativa än de parallella händelserna i Europa eller på andra håll. Högst nyskapande bidrag kom plötsligt från en rad nordamerikanska marxister. De två mest framgångsrika konkurrerade inbördes. Det ena var Robert Brenners historiografiska arbete om klasskampens relevans för modernitetens uppkomst. Brenners uttalade och ortodoxa historiematerialistiska perspektiv bekräftades och vidmakthölls i en rad konfrontationer med andra historieexperter om klasskonflikternas betydelse för den europeiska industrikapitalismens uppkomst, därför samlad under titeln *Brennerdebatten* (Aston & Philpin 1985). Brenner har senare (1993) gett ännu ett viktigt bidrag till en av den historiografiska debattens centrala frågor, denna gång med en förnyad diskussion av det engelska inbördeskrigets klasskaraktär.

Det andra kommer från Immanuel Wallerstein (1976—), vars sociologiskt syntetiserande vetenskapliga insatser må vara mer kontroversiella än Brenners, men vars akademiska affärssinne och resultat bara har haft en jämförbar marxistisk parallell i Max Horkheimer. Kring sitt 1976 lanserade projekt att analysera "världssystemet", den största tänkbara sociala enheten, har Wallerstein byggt upp ett forskningsinstitut, en strömning inom det amerikanska sociologförbundet och ett världsomspännande nät av medarbetare. Wallersteins dialektiska analys av det kapitalistiska världssystemet riktade sig uttryckligen mot den då utbredda evolutionära teorin om enskilda samhällens "modernisering".

Den nordamerikanska marxismens extraordinära kreativitet efter 1968 innefattar även några högst inträngande och återigen inbördes motstridiga analyser av arbetsprocessen, Braverman (1974) respektive Burawoy (1979, 1985) liksom de mest ambitiösa klassanalyserna (Przeworski & Sprague 1986 och Wright 1985), den mest nyskapande kulturforskningen efter Raymond Williams (1921-1988), nämligen Jameson (1992) och många andra, här orättvist men ofrånkomligen utelämnade. Sedan den väl lyckats ta sig in har marxismen dragit enorm fördel av utbildningen och standarden hos de bästa amerikanska högskolorna och forskningsinstituten.

Den kritiska teorin har mottagits varmare av de nordamerikanska vänsterakademikerna än av några kolleger till dem. De hittills bästa resultaten har emellertid mer handlat om KT än de varit i dess anda.²⁸ Martin Jays arbeten (1973, 1984) är förebildliga (se även Bronner 1994).

I den koloniala zonen har moderniteten varit särskilt traumatisk, med dess utgångspunkt i den erövrades relation till erövringen och erövraren. Antagligen har ingen fångat det våldsamma trauma som det rör sig om bättre än Frantz Fanon, en karibisk marxistisk läkare som arbetade åt

²⁷ Kommunistpartierna stödde nästan överallt empirisk forskning om den nationella kapitalismen av vilken en del, till exempel den som i slutet av femtiotalet utfördes av C. H. Hermansson, var lokalt banbrytande och efteråt officiellt erkändes som sådan. Men de undersökningarna stannade normalt inom sin nationellt begränsade, inhemska publik.

²⁸ De mest nyskapande kritiska samhällsteorierna i Amerika har tillkommit utanför den marxistiska traditionen, till exempel Etzioni (1968; 1988) och Unger (1987).

den algeriska revolutionen, vars Jordens fördömda utkom 1961, med ett förord av Sartre. Det var Komintern som möjliggjorde och utbredd — alltifrån De förtryckta folkens kongress i Baku 1920, bildandet av ett antiimperialistiskt förbund, till det globala anstiftandet av antikoloniala kommunistpartier — en marxistisk tolkning av kolonialismen och en antikolonialistisk identifikation med marxismen. Men resultatet blev många fler marxismtalande nationalister än kommunister (jfr Carrière d'Encausse & Schram 1965; Padmore 1956; Legum 1962).

Marxismen blev de antikoloniala rörelsernas och postkoloniala makternas språk, särskilt i Afrika, från Algeriets FLN till Zimbabwes Zanu, men mycket viktigt också på den indiska subkontinenten, framför allt i det sekulariserade Indien och i Indonesien, mycket tidigt pådriven av en framstående grupp holländska vänsteraktivister under ledning av Henricus Sneevliet.

Den svarta afrikanska kulturen, mycket avlägsen från den marxiska modernitetsdialektiken, har (ännu) inte kunnat bära upp någon viktigare marxistisk intelligens. Afrikas viktigaste marxistiska intellektuella har tenderat att vara icke-svarta som Samir Amin (1970) — en i Dakar baserad egyptisk utvecklingsekonom med världsrykte, två östafrikanska klassanalytiker av indisk härstamning (Mahmood Mamdani och Issa Shivji) samt ledarkärnan i det politiskt osannolikt sofistikerade sydafrikanska kommunistpartiet — ANC:s hjärntrust — som i huvudsak är vit.

I Indonesien har marxismen fysiskt likviderats, både som intellektuell strömning och social kraft, i de mest omfattande politiska pogromer som någonsin iscensatts (1965-66). I Pakistan har den på det hela taget utkonkurrerats av islam. Indien har däremot bevarat en betydande och sofistikerad marxism, som ursprungligen nådde landet från USA (Haupt & Reberieux 1967:360). Där finns en tradition av avancerad marxistisk eller marxiserande nationalekonomi, vilket belyses av det faktum att de enda icke-nordamerikanska ekonomer som deltagit i den ovan nämnda Cambridge-Cambridge-kontroversen var två italienare och tre indier (Harcourt & Laing 1971). Och, framför allt, en livlig och utbredd tradition av historieskrivning, omfattande bland andra den formidabla polyhistorn och matematikprofessorn D.D. Kossambi (1985) samt Bipan Chandra (1979), Irfan Habib, Harbans Mukhia och andra. Inom den indiska sociologin tycks marxismen ha spelat en mindre roll (Oommen & Mukherji 1986).

Kina koloniserades aldrig helt och färdades därför i stort sett på den fjärde vägen genom modernismen. De japanska invasionerna 1931 och 1937 utsatte emellertid landet för ett akut kolonialt hot vilket på fyrtioalet gav upphov till en högst självständig politisk marxism, som såväl teoretiskt som praktiskt stod under Mao Zedongs ledning.

I länder med *utifrån framkallad modernisering* borde vi förvänta oss att marxismen för en marginell tillvaro, hållen i schack av den maktavande moderniseringsfraktionen och allmänt främmande för de folkmassor som den senare drar in i moderniteten. Å andra sidan borde öppningen mot idé-import även leda till en tidig införsel av marxism och andra radikala idéer genom vilken icke-härskande fraktion det än kunde röra sig om. De två tendensernas relativa vikt torde vara beroende av mängden moderniseringskontinuitet och förtryck. Ju mer av dessa, desto mindre marxism.

Det forna ottomanska imperiet, Turkiet och de arabiska kärnländerna, Iran och det sino-japanska Sydostasien är de två stora kulturer som befinner sig på denna väg till och genom moderniseringen. Det förra finns på spektrets kontinuistiska sida och har aldrig gett upphov till någon mer betydelsefull marxism av teoretisk eller politisk art.²⁹ Japan däremot var inte bara marxismens första station i Asien (Andreucci 1979; jfr Silverberg 1980). Dess katastrofala nederlag 1945 beredde marken för en åtminstone socialt betydelsefull medelklassmarxism, centrerad kring

²⁹ Förutom intellektuella i exil som Anouar Abdel Malek, Samir Amin och diasporan från Iran efter Khomeiny.

kommunistpartiet, socialistpartiet och studentrörelsen. Teoretiskt har den haft en starkt ortodox karaktär med kritik av den politiska ekonomin, genom Kozo Unos pionjärarbeten och senare hos Mishio Morishima (1973), Makoto Itoh (1980) och andra.

De historiska vägarna till och genom moderniteten och deras politiska dynamik har i hög grad bestämt vägen för nittonhundratalets marxism, inte så mycket dess substantiella innehåll som dess perioder av expansion och kontraktion, vilket har gjort att avgörande generationshändelser har kunnat få långvarig verkan.

Dialektikens framtid

Som tolkning, kritik, analys och emellanåt även dirigerad av moderniteten saknar marxismen konkurrent bland moderna samhällsuppfattningar, även om erfarenheterna med regerande politiker som kallar sig marxister i dag allmänt uppfattas som misslyckade. Marxismen har intellektuellt primärt bestått, ja utvecklats, som historieskrivning och längre fram som sociologi, som historisk och sociologisk klassanalys, som socialt förmedlad snarare än ekonomiskt direkt kritik av den politiska ekonomin. Men inom forskningens och vetenskapens ”normala” utveckling är alla ismer dömda att förr eller senare försvinna. Marxismens verkligt filosofiska insats — till skillnad från dess Kulturkritik (i tysk mening) — från Max Adler till Louis Althusser och G.A. Cohen har kretsat kring själva förståelsen av Marx och marxismen.³⁰ Som sådan har den varit en hemmafilosofi. Alternativt har den marxistiska filosofin, genom Henri Lefebvre och Jean-Paul Sartre, varit en protosociologi.

Den kritiska teorin är blott ett västligt inslag i denna världsomspännande, mer än sekelgamla historia, om än ett mycket viktigt som kanske mer än någon annan version har lyft fram den marxistiska problematiken i dess egenskap av modernitetsdialektik. Den konventionella kontroversen huruvida marxismen är vetenskap eller kritik missar något centralt. Det vetenskapliga anspråket och självförtroendet hos olika marxister, alltifrån Engels och Kautsky via austromarxisterna till Louis Althusser och hans lärjungar, har byggt på antagandet att kritiken så att säga alltid varit inneboende i verkligheten, i den faktiskt existerande arbetarrörelsen. Det var först när den senare kunde avskrivas, antingen (som i den ursprungliga västmarxismen) som omedelbart överskridbar genom en våg av arbetarpotentialitet eller (senare) som hopplöst ”integrerad”, som det centrala momentet av vetenskapsfientlig kritik uppstod.

I nuvarande brytningstid, efter oktoberrevolutionens utplåning (1989) och industriarbetarklassens begynnande tillbakagång (omkring 1970) måste den marxistiska modernitetsdialektikens eventuella framtida relevans omprövas. Om det ligger något i de ekonomiska och kulturella globaliseringsprocesserna tjänar det inget till att indela mänskligheten i historia och posthistoria (Fukuyama 1992). Tvärtom ökar det globala inbördes beroendet och de globala klyftorna mellan misär och överflöd på en och samma gång. Polariseringen i livschanser, om än inte i konkurrenskraft, växer även i de utvecklade metropolerna. En dialektisk förståelse av denna motsatsernas enhet är knappast mindre viktig i dag än på Karl Marx tid. Detta är ett nytt kritiskt moment som saknar såväl synen på vetenskapen som klassbestämning som Korschs och Lukács apokalyps, och som kräver ett mänskligt engagemang bortom den akademiska arbetsdelningen. Med all respekt för Habermas verkar det mer angeläget med en kritik av den förhärskande ekonomin än av det

---

³⁰ De har dock behandlat mer generella kunskapsteoretiska problem. Althusser (1965:baksidestext) presenterade från början den serie vars första delar var *För Marx* och *Att läsa Kapitalen* som avsedd att ”definiera och utforska fältet för en filosofi uppfattad som Teori om kunskapsproduktionen”. Men det finns ju en växande tendens till självfokusering på marxismen och dess dialektik om vi går från Adler (1904) till Adorno (1966/1973), Althusser (1965/1969) och Cohen (1978).

kommunikativa handlandet.

Eftersom varken kapitalismen eller dess polarisering av livschanser verkar särskilt benägna att försvinna inom en överskådlig framtid, finns det goda utsikter för att Marx vålnad ska fortsätta att ansätta samhällstänkandet (jfr Derrida 1993). Den mest uppenbara vägen framåt för ett av Marx inspirerat teoretiserande kring samhället blir att studera vad som för närvarande i global skala sker med det gamla paret produktivkrafter och produktionsförhållanden och med deras konfliktladdade effekter på de sociala relationerna. Marxismen har kanske inte längre några färdiga lösningar men dess kritiska udd behöver förvisso inte ha trubbsats av.

Och med socialismens återvändo från vetenskap till utopi finns det slutligen goda utsikter att människor som är engagerade i ett kritiskt samhällstänkande med växande intresse vänder sig till hoppets stora filosof och historiker, Ernst Bloch, som framhöll (1959/1986, 111:1370, kursivering utelämnad) att ”marxismen, som i alla analyser är den kyligaste av detektiver, tar sagan på allvar, ser praktiskt på drömmen om Guldåldern”. Det fria samhälle utan exploatering och alienation som de kritiska dialektikerna hoppades på, ibland mot alla odds, är kanske inte så mycket ett historiskt misslyckande som ett Ännu Inte.

Översättning: *Gunnar Sandin*

Litteratur

Adler, M. 1904. *Kausalität und Teleologie im Streit um die Wissenschaft*. Wien

Adorno, T.W. 1951. *Minima Moralia*. Frankfurt/M: Suhrkamp [på svenska *Minima Moralia*, övers. av Lars Bjurman, Arkiv, 1986].

— 1962. ”Zur Logik der Sozialwissenschaften”. I H. Maus & F. Fürstenberg (red.), *Der Positivismusstreit der deutschen Soziologie*, Neuwied & Berlin: Luchterhand.

— 1969. ”Einleitung”. I H. Maus & F. Fürstenberg (red.), *Der Positivismusstreit der deutschen Soziologie*, Neuwied & Berlin: Luchterhand.

— 1966. *Negative Dialektik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

— 1993. *Einleitung in die .Soziologie*. Postum utgåva red. av C. Gödde. Frankfurt/M: Suhrkamp.

Althusser, L. 1965. *Pour Marx*. Paris: Maspero [på svenska [För Marx](#), övers. av Jan Stolpe, Cavefors, 1968].

Amin, S. 1970. *L'accumulation à l'échelle mondiale*. Dakar/Paris: IFAN/Anthropos.

Anderson, P. 1976. *Considerations on Western Marxism*. London: New Left Books [på svenska *Om den västerländska marxismen*, övers. av Gunnar Sandin, Arkiv, 1984].

Andreucci, F. 1979. ”La diffusione e la volgarizzazione del marxismo”. I *Storia del marxismo*. 2. Turin: Einaudi.

Aronowitz, S. 1981. *The Crisis in Historical Materialism: Class, Politics and Culture in Marxist Theory*. New York.

Aston, T.H. & C.H.E. Philpin (red.) 1985. *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baran, P.A. 1957. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press [på svenska *Tillväxtens politiska ekonomi*, övers. av Göran Andersson & Hans Olsson, Zenit/Rabén

& Sjögren, 1971].

Bauer, Otto 1907. *Die Nationalitätenfrage in der Sozialdemokratie*. Wien.

Becker, M. 1993. *Mariátegui and Latin American Marxist Theory*. Athens (Ohio): Ohio University Center for International Studies.

Bloch, E. 1959 (1986). *The Principle of Hope*. 1-3. Oxford: Basil Blackwell.

Braudel, F. 1979. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle*, 1-3. Paris: Armand Colin [på svenska *Civilisationer och kapitalism*, övers. av Ingvar Rydberg, Gunnar Sandin & Sven Vahlne, Gidlunds, 1982-86].

Braverman, H. 1974. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press [på svenska [Arbete och monopolkapital](#), övers. av Nils Kjellström, Rabén & Sjögren, 1977].

Brenner, R. 1993. *Merchants and Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bronner, S.E. 1994. *Of Critical Theory and Its Theorists*. Oxford: Blackwell.

Burawoy, M. 1979. *Manufacturing Consent*. Chicago: University of Chicago Press.

— 1985. *The Politics of Production*. London: Verso.

Cardoso, F.H. & E. Faletto 1969. *Dependencia y desarrollo en America Latina*. Mexico: Siglo Veintiuno.

Carrère d'Encausse, H. & S. Schram (red.) 1965. *Le marxisme et l'Asie 1853-1964*. Paris: Armand Colin.

Chandra, B. 1979. *Nationalism and Colonialism in Modern India*. New Delhi: Orient Longman.

Cohen, G.A. 1978. *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Oxford: Clarendon Press [på svenska *Karl Marx' historieteori*, övers. av Kent Lindkvist, Arkiv, 1986].

Deborin, A. 1924 (1969). "Lukács und seine kritik des Marxismus". I O. Negt (red.), *Kontroversen fiber dialektischen und mechanistischen Materialismus*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

Debray, R. 1967. *Révolution dans la révolution?* Paris: Maspéro. [sv. över. [Revolution i revolutionen](#)]

— 1974. *La critique des armes*. 1-2. Paris: Seuil [på svenska *Kritik av vapnen*, övers. av Erik Nyblom, 1-2, Rabén & Sjögren, 1975-77].

Derrida, J. 1993. *Spectres de Marx*. Paris: Galilée.

Deutscher, I. 1954-63, *Trotsky trilogy* [på svenska [Den väpnade profeten](#), [Den avväpnade profeten](#), [Den förvisade profeten](#), René Coeckelberghs bokförlag 1971-72]

Engels, F. 1884 (1972). *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. I *Marx-Engels Werke*. 21. Berlin: Dietz [hår citerat efter *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, övers. av Bertil Wagner, Arbetarkultur, 1945].

— & K Marx 1844 (1962). *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik*. I *Marx-Engels Werke*. 2. Berlin: Dietz.

Etzioni, A. 1968. *The Active Society*. New York: The Free Press.

— 1988. *The Moral Dimension*. New York: The Free Press.

Fanon, F. 1961. *Les damnés de la terre*. Paris: Maspéro [på svenska *Jordens fördömda*, övers. av Per-Olov Zennström, Rabén & Sjögren, 1971].

- Frank, A.G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press [på svenska *Kapitalism och underutveckling i Latinamerika*, övers. av Lars Kronvall m.fl., Cavefors, 1977].
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History* New York: The Free Press [på svenska *Historiens slut och den sista människan*, övers. av Staffan Andraxx, Natur & Samhälle, 1992].
- Godelier, M. 1973. *Horizon, trajet marxistes en anthropologie*. Paris: Maspero.
- Gouldner, A. 1980. *The Two Marxisms*. London: Macmillan.
- Gramsci, A. 1917 (1964). "La rivoluzione contro il 'Capitale'". I G. Gerrata & N. Gallo (red.), *2000 pagine di Gramsci*. 1. Milano: Il Saggiatore.
- Habermas, J. 1968. *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- 1979 (1992). "Ideologies and Society in the Post-war World". I P. Dews (red.), *Autonomy and Solidarity* London: Verso.
- 1980 (1987). "Max Horkheimer. Die Frankfurter Schule in New York". I dens. *Philosophisch-politische Profile*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- 1981 (1984-87). *The Theory of Communicative Action*. 1-2. Boston: Beacon.
- 1985 (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity* Cambridge: Polity Press.
- 1985 (1992). "Critical Theory and Frankfurt University". I P. Dews (red.), *Autonomy and Solidarity*. London: Verso.
- 1992a. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- 1992b. *Die Moderne — ein unvollendetes Projekt*. Leipzig: Reclam.
- Harcourt, G.C. & N.F. Laing (red.) 1971. *Capital and Growth*. Harmondsworth: Penguin.
- Haupt, G., M. Lowy & C. Weill (red.) 1974. *Les marxistes et la question nationale 1848-1914*. Paris: Maspero.
- Haupt, G. & M. Reberieux (red.) 1967. *La Deuxième Internationale et l'Orient*. Paris: Cujas.
- Hoare, Q. & G.N. Smith (red.) 1971. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. London: Lawrence & Wishart.
- Hook, S. 1933. *Towards the Understanding of Karl Marx*. New York.
- Horkheimer, M. 1937a (1988). "Traditionelle und kritische Theorie". I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G. Schmidt Noerr. 4. Frankfurt/M: S. Fischer.
- 1937b (1988). "Nachtrag". I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G. Schmidt Noerr. 4. Frankfurt/M: S. Fischer.
- 1947. *The Eclipse of Reason*. New York: Oxford University Press.
- 1947 (1991). *The Eclipse of Reason*. I A. Schmidt & G. Schmidt Noerr (red.), *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*. 4. Frankfurt/M: S. Fischer. I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G. Schmidt Noerr. 4. Frankfurt/M: S. Fischer.
- 1972. *Critical Theory: Selected Essays*. Övers. av M.J. O'Connell. New York: Continuum.
- & T.W. Adorno 1944 (1987). *Dialektik der Aufklärung*. I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G. Schmidt Noerr. 5. Frankfurt/M: S. Fischer [på svenska *Upplysningens dialektik*, övers. av Lars Bjurman & Carl-Henning Wijkmark, Röda Bokförlaget, 1981].
- & T.W. Adorno 1972. *Dialectic of Enlightenment*. Övers. av J. Cumming. New York.
- & T.W. Adorno 1946 (1987). "Rettung der Aufklärung. Diskussion fiber eine geplante Schrift zur Dialektik". I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G.

- Schmidt Noerr. 12. Frankfurt/M: S. Fischer.
- Itoh, M. 1980. *Value and Crisis. Essays on Marxian Economics in Japan*. New York & London.
- Jameson, F. 1991. *Postmodernism, or: The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- Jay, M. 1973. *The Dialectical Imagination*. Boston: Little, Brown.
— 1984. *Marxism and Totality*. Berkeley: University of California Press.
- Korsch, K. 1923 (1964). *Marxisme et philosophie*. Övers. av K. Axelos. Paris: Les Editions de Minuit.
— 1923 (1970). *Marxism and Philosophy*. Övers. av F. Halliday. London: New Left Books.
- Kosambi, D.D. 1985. I D.D. *Kosambi on History and Society* red av A.J. Syed. Bombay: Bombay University.
- Koselleck, R. 1959 (1992). *Kritik und Krise*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Lefebvre, H. 1948-1961. *Critique de la vie quotidienne*. 1-2. Paris: L'Arche.
- Legum, C. 1962. *Pan-Africanism*. London & Dunmow: Pall Mall Press.
- Lukács, G. 1918 (1977). "Bolshevism as a Moral Problem". Övers. av J. Marcus. *Social Research* 44:418-24.
— 1919 (1967). "Taktik und Ethik". Övers. av M. Leszák & P. Ludz. I P. Ludz (red.), *Soziologische Texte*. Neuwied & Berlin: Luchterhand.
— 1923 (1971). *Geschichte und Klassenbewusstsein* [på svenska [Historia och klassmedvetande](#) övers. av Tomas Gerholm, Cavefors, 1971].
- Lynd, R.S. 1939. *Knowledge for what?* Princeton: Princeton University Press.
- Marcuse, H. 1937 (1965). "Philosophie und kritische Theorie". I dens. *Kultur und Gesellschaft*. 1. Frankfurt/M: Suhrkamp.
— 1955. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press [på svenska *Eros och civilisation*, övers. av Jan Ivarsson, Aldus, 1968].
— 1958. *Soviet Marxism*. New York: Columbia University Press [på svenska [Sovjetmarxismen – en kritisk analys](#), övers. av Nils Tengdahl. Vinga press, 1984].
— 1964. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press [på svenska *Den endimensionella människan*, övers. av Sven-Eric Liedman, Aldus, 1968].
— 1968. *Negations: Essays in Critical Theory*, övers. av J.J. Shapiro. Boston: Beacon Press.
- Mariátegui, J.C. 1928 (1971). *Seven Interpretative Essays on Peruvian Reality* övers. M. Urquidi. Austin: University of Texas Press.
- Marx, K. & F. Engels 1848 (1972). *Manifest der kommunistischen Partei*. 1 *Marx-Engels Werke*. 4. Berlin: Dietz.
- Meister, R. 1990. *Political Identity. Thinking through Marx*. Oxford: Basil Blackwell.
- Merleau-Ponty, M. 1955. *Les aventures de la dialectique*. Paris: Gallimard.
- Mills, C.W. 1959 (1967). *The Sociological Imagination*. New York: Galaxy/Oxford University Press [på svenska *Den sociologiska visionen*, övers. av Ulla Bergryd, Arkiv 1985].
- Morishima, M. 1973: *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Oommen, T.K. & P.N. Mukherji (red.) 1986. *Indian Sociology*. Bombay: Popular Publishers.
- Padmore, G. 1956. *Pan-Africanism or Communism*. London: Dobson.
- Popper, KR. 1962 (1969). "Die Logik der Sozialwissenschaften". I H. Maus & F. Fürstenberg (red.), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied & Berlin: Luchterhand.
— 1970 (1984). "Reason or Revolution?" I J. Marcus & Z. Tar (red.), *Foundations of the Frankfurt School of Social Research*. New Brunswick: Transaction Books.
- Poulantzas, N. 1968. *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero [på svenska [Politisk makt och sociala klassen](#) övers. av Otto Mannheimer & Sven Vahlne, Partisan, 1970].
- Przeworski, A & J. Sprague 1986. *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- von Reijen, W. & J. Bransen 1987. "Das Verschwinden der Klassengeschichte in der 'Dialektik der Aufklärung': Ein Kommentar zu den Textvarianten der Buchausgabe von 1947 gegenüber der Erstveröffentlichung von 1944". I *Max Horkheimer Gesammelte Schriften*, red. av A. Schmidt & G. Schmidt Noerr. 5. Frankfurt/M: S. Fischer.
- Samuel, R. 1980. "British Marxist Historians, 1880-1980: Part One", *New Left Review* 120:21-96.
- Sartre, J.-P. 1960. *Critique de la raison dialectique*. Paris: Gallimard.
- Silverberg, M. 1990: *Changing Song. The Marxist Manifestos of Nakano Shigeharu*. Princeton: Princeton University Press.
- Sraffa, P. 1960. *Production of Commodities by Means of Commodities*. Cambridge: Cambridge University Press [på svenska *Produktion av varor medelst varor*, övers. av Jan Bohlin, Röda Bokförlaget, 1985].
- Sweezy, P.M. 1942. *The Theory of Capitalist Development*. New York: Monthly Review Press [på svenska *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, övers. av Frank Elton, Rabén & Sjögren, 1980].
- Therborn, G. 1970. "The Frankfurt School". *New Left Review* 63:65-96.
— 1971. "Jürgen Habermas: A New Eclecticism". *New Left Review* 67:69-83. [Denna och föregående artikel finns på svenska, se [Frankfurtskolan](#), övers. av Gunnar Sandin, Arkiv, 1976]
— 1976. *Science, Class and Society*. London: New Left Books.
— 1992. "The Right to Vote and the Four World Routes to/through Modernity". I R. Torstendahl (red.), *State Theory and State History*. London: Sage.
— under utgivning: "Routes to/through Modernity", för publicering i av M. Featherstone m.fl. redigerade handlingar från *Theory, Culture & Society Tenth Anniversary Conference* (1994).
- Unger, R.M. 1987. *Politics: A Work in Constructive Social Theory*. 1-3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. 1976—. *The Modern World System*. Hittills tre delar. New York: Academic Press.
- Wiggershaus, R. 1986. *Die Frankfurter Schule*. München: Carl Hansen Wright, E.O. 1985. Classes. London: Verso.